

О. Кісь (Львів)

УСНА ІСТОРІЯ В УКРАЇНІ: ДО ПРАКТИКИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

[Рецензія: Грінченко Г. Г. Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження. — Харків, 2006. — 28 с.]

Інтенсивний розвиток історичної науки в Україні з часу здобуття нею незалежності спричинився до виникнення та динамічного зростання цілої низки нових міждисциплінарних напрямків та галузей досліджень, серед яких вагоме місце посіла й усна історія. Це відкрило значні перспективи для дослідження багатьох маловідомих сторінок недавнього українського минулого, що досі були проігноровані офіційною радянською історіографією, висвітлювались із значними спотвореннями в межах ідеологічно-вражених історичних досліджень, перебували на маргінесі чи поза межами наукового пізнання.

З іншого боку, долучення українських учених до надбань світової наукової думки привело до якісного оновлення теоретичних підходів та апробації новітнього методичного інструментарію при вивченні та аналізі складних і суперечливих суспільно-політичних та соціально-культурних явищ в історичній ретроспективі. Як свідчать результати цілого ряду дослідницьких проектів, використання підходів та методів усної історії в Україні дозволило ввести індивідуальний історичний досвід звичайних громадян у поле наукового аналізу, надаючи історичним студіям виразного людського виміру. Водночас, щораз ширше застосування усної історії у суспільно-гуманітарних науках формує зростаючий запит на спеціальну науково-методичну літературу, яка б давала відповідь на численні конкретні запитання щодо практики усної історичних досліджень.

Науково-методична розробка Гелінади Грінченко „Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження”, виконана саме в руслі цього процесу модернізації суспільно-гуманітарних досліджень в Україні загалом, та української історичної науки, зокрема. Голова Української Асоціації Усної Історії, досвідчена дослідниця і викладач, кандидат історичних наук, не лише узагальнила та систематизувала напрацювання учених різних країн, але й запропонувала низку авторських рішень та практичних порад, сформованих на основі особистих спостережень та значного власного досвіду проведення інтерв'ю.

Слід зазначити, що в країнах, де усна історія як напрямок наукових досліджень вже пустила глибоке коріння і здобула належне академічне визнання, існує величезна кількість видань подібного спрямування, які зазвичай називають „*how-to-do guides*”¹. Основне завдання подібних публікацій – озброїти початківця в ділянці усної історії базовим науково-методичним інструментарієм, що, власне, і дозволить йому належно підготувати та провести власне емпіричне дослідження.

Структура та зміст видань цього типу вкрай подібні, охоплюючи три фази дослідження: планування та підготовка інтерв'ю, процес власне інтерв'ювання та опрацювання отриманих матеріалів після завершення інтерв'ю. Різняться ж вони. головним чином, глибиною та рівнем деталізації при викладенні тих чи інших практичних порад чи застережень². Доволі часто вони подані у формі прямих інструкцій: (що робити і чого не робити) чи у формі алгоритмів, де послідовно прописано кожен крок дослідження (що за чим робити). Втім, попри всі незаперечні переваги згаданих видань, користування ними для українських дослідників ускладнюють такі фактори, як порівняно обмежений доступ до Інтернету в науково-освітніх установах та мовний бар'єр. З огляду на це методична розробка Гелінади Грінченко є дуже доречною і корисною.

Як зазначено в анотації до видання, дані „методичні рекомендації з організації усно-історичних досліджень орієнтовані на представників усіх дисциплін, які у своїй практиці застосовують метод усної історії або так чи інакше працюють з отриманими методом інтерв'ювання джерелами”. Саме ця практична спрямованість і зумовила структуру роботи, яка містить такі розділи: „Обґрунтування дослідження”, „Вибір респондентів”, „Пошук респондентів”, „Вибір типу інтерв'ю”, „Розробка схеми інтерв'ю”, „Технічна підготовка до інтерв'ю”, „Ситуація інтерв'ю”, „Супровідна документація” і „Транскрипт інтерв'ю”. У них, як зазначено в анотації, „висвітлені питання формулювання концепції дослідження й обґрунтування необхідності залучення до нього інтерв'ю-спогадів; пропозиції щодо вибору респондентів з урахуванням шляхів їх пошуку, а також вирішення проблеми репрезентативності вибірки; варіанти можливих інтерв'ю та пропозиції щодо їхньої схеми, особливості співпраці інтерв'юера й респондента безпосередньо під час інтерв'ю, а також подальше упорядкування матеріалів дослідження (складання супровідної документації, транскрипції й атрибуції усно-історичних джерел)”. У вступі авторка, посилаючись на досвід багатьох дослідницьких проектів, що були реалізовані та досі тривають в Україні, вказує на потребу науково-обґрунтованого підходу до організації та проведення такого типу досліджень, чому, власне, й мало б допомогти дане видання.

Загалом, ця робота дасть читачеві, зацікавленому у проведенні дослідження із залученням усноісторичних джерел, базові уявлення про особливості різних типів інтерв'ю (індивідуальне чи групове; біографічне чи тематичне; структуроване, напів-структуроване чи наративне) та про критерії обрання відповідної дослідницької стратегії у залежності від предмету дослідження та його цілей. Щоправда, викликає застереження включення у цей перелік так званих „щоденникових інтерв'ю”, які „передбачають ведення групою інформантів регулярних письмових чи усних (на диктофон) записів протягом деякого часу (...), після завершення дослідження вони передаються досліднику для узагальнення й аналізу”. Такий метод дослідження, вочевидь, стоїть цілком поза межами усної історії, оскільки (1) має письмову, а не усну форму, якщо інформанти ведуть нотатки-щоденники та (2) навіть при записі на диктофон не передбачає інтеракції оповідача з дослідником/дослідницею у момент створення документа. Такий

метод, власне кажучи, не має основних ознак *інтерв'ю*. Крім того, в обох випадках фіксується інформація про сучасне життя особи, а не про її минуле. Тому вважати подібний підхід усною історією немає жодних підстав.

Особливе місце в даній розробці посідають розділи: 5 „Розробка схеми інтерв'ю” та 7 „Ситуація інтерв'ю”. Висвітлюючи такі винятково важливі теми, як (1) розробка та формулювання запитань, (2) підготовка й організація зустрічі та (3) власне процедура проведення інтерв'ю, викладені в них матеріали та настанови фактично мають найбільше прикладне значення. Конкретні практичні поради про те, як встановити контакт з оповідачем/оповідачкою, чим керуватись при призначенні місця та часу розмови, з чого починати інтерв'ю та як слід поводитись під час розповіді тощо, – безсумнівно, стануть у нагоді тим, хто не має досвіду інтерв'ювання. Ті ж, хто довший час займається усною історією, вочевидь, належно оцінять надзвичайно чітко прописані рекомендації щодо укладання питальника, класифікацію типів запитань, пояснення правил їх формулювання та доречної послідовності постановки. Адже відомо, що від того, як і коли пролунало запитання, залежать зміст і обсяг відповіді.

В цьому контексті було б дуже доречно представити також основні техніки інтерв'ювання, тобто ті конкретні прийоми, які дозволяють досліднику/дослідниці підтримувати плин розповіді, стимулювати пригадування, допомагати вербалізації спогадів (зокрема, пов'язаних з травматичним досвідом). Доволі часто усні історики-початківці, опинившись віч-на-віч з оповідачем/оповідачкою, не завжди здатні правильно реагувати на паузи в розповіді, емоційні сплески, труднощі вербалізації тощо. То ж пояснення сутності та призначення таких прийомів (техніки), як „активне слухання”, „спогад-сцена”, „парафраз” та інших могло б бути вкрай корисним з практичної точки зору.

Слід зауважити, що в усіх без винятку методичних рекомендаціях щодо проведення інтерв'ю чимале (якщо не головне) місце відводиться проблемі професійної етики дослідника. Хоча у своїй розробці Г. Грінченко подекуди торкається пов'язаних з цим питань, та це не створює враження важливості даної теми в усноісторичних дослідженнях загалом. Мабуть, було б доцільно чітко сформулювати та викласти ключові етичні настанови в окремий розділ. Щонайменше, серед конкретних порад слід було б наголосити декілька непорушних для дослідника табу, як от: неможливість будь-яких оцінкових висловлювань щодо особи оповідача/оповідачки чи змісту розповіді; неприйнятність будь-якого тиску на оповідача/оповідачку; неприпустимість суперечок, обіцянок, повчань тощо. Новачкові також було б варто знати про деякі суто психологічні особливості людей похилого віку та зумовлену цим специфіку спілкування з ними. Загальне правило про те, що інтерв'ю має завершуватись на позитивній ноті, а оповідача слід „повернути” зі спогадів до теперішнього часу та залишити виключно у доброму настрої також мало б фігурувати у цьому переліку.

Власне, початківець, як правило, рідко усвідомлює суто психологічні труднощі, що можуть спіткати його/її під час інтерв'ю, то ж кілька практичних порад щодо поведінки у таких найбільш типових ситуаціях були б дуже доречними (як реагувати на плач, паузи, прохання тощо). Зрештою, роль інтерв'юера часто

буває вкрай наближеною до ролі психотерапевта³, адже доводиться слухати про дуже приватні, часом інтимні, болісні, ганебні, сумні речі, про які особа розповідає, можливо, вперше. Етичність і тактовність інтерв'юера/інтрев'юерки в таких ситуаціях дозволять уникнути подальшого психологічного травмування та стресу, тому й знати деякі ключові правила просто необхідно. Не менш важливо також розуміти, якою мірою соціальні відмінності поміж співрозмовниками (гендерні, вікові, мовно-етнічні, соціальні, освітні) можуть позначитися на створенні атмосфери довіри та відкритості, а відтак – проявитися у змісті, структурі, глибині розповіді. Короткий коментар на цю тему допоміг би читачеві більш реалістично оцінити перспективи планованого дослідження.

Для новачка в ділянці усної історії просто необхідно від самого початку навчитися ретельно ставитися до усно-історичних документів, насамперед – до аудіозаписів і транскриптів, а також супровідної документації, від якості яких врешті-решт залежить доля всього дослідження – від первинного аналізу до публікації. Авторка пропонує додавати до кожного інтерв'ю пакет стандартних документів, до якого входять: “(1) паспортний лист до інтерв'ю, (2) протокол інтерв'ю, (3) коротка біографія респондента (бажано), (4) підписаний респондентом договір на проведення, зберігання й подальше використання інтерв'ю”. Така практика є звичайною у будь-якому дослідженні з усної історії, хоча назви чи структура згаданих документів, а також ті чи інші формулювання в текстах угод можуть різнитися залежно від конкретних цілей того чи іншого проекту. Важливо також, щоб угоди про використання особистих спогадів були укладені у відповідності до чинної законодавчої бази, яка регулює права інтелектуальної власності тощо. Зрештою, питанням правового забезпечення проектів з усної історії приділяється чимало уваги в країнах Заходу, де законодавство суворо охороняє приватне життя громадян, чітко регламентує можливості використання особистих даних та відповідальність за порушення відповідних норм⁴. Запропоновані у додатках зразки є чудовим прикладом документального оформлення і можуть слугувати за основу при розробці документації конкретного дослідження.

Не менш важливим етапом у роботі з усно історичними джерелами є якісне транскрибування аудіозаписів. Авторка звертає увагу на труднощі переведення Звуку в Знак, а також наголошує на важливості віддзеркалення в тексті небезбальної складової інтерв'ю (міміки, поз, жестів тощо) для передачі смислу сказаного. Відтак дослідникам пропонується виробити власну систему позначень у тексті транскрипту тих елементів оповіді, які він/вона вважає суттєвими для подальшого аналізу та інтерпретації. При цьому рекомендовано скористатися з існуючих систем оформлення текстів джерел з усної історії, що розроблені на основі досвіду багатьох проектів⁵.

Дещо проблематичним видається вживання термінів *інформант*, *респондент* та *свідок*, що характерно радше для позитивістської парадигми, де пошук і встановлення „правдивих” фактів є метою та наріжним каменем історичного дослідження. Такі номінації формують погляд на особу оповідача як на джерело чи канал отримання інформації про минуле, пасивного носія певних „знань”,

водночас нехтуючи суб'єктністю цієї людини, позбавляючи її/його автономії та активної ролі у спів-конструюванні історії. Вочевидь, вироблення властиво-української термінології для усної історії все ще триває, проте має сенс зважати на сучасні світові тенденції у цій ділянці, де найчастіше застосовують номінації *narrator*, *story-teller*, *interviewee*, *interlocutor*. Подібно ж, насторожує сталие вживання терміну *свідчення* (на позначення будь-яких спогадів): це слово не лише викликає асоціації з судово-слідчими практиками, але безпосередньо вказує на фактографічний дослідницький інтерес.

З іншого боку, прикро вражає гендерно-нечуйна мова, якою написана дана робота. Постійне використання іменників та займенників чоловічого роду створює враження про усну історію як цілковито маскуліну царину (де усі – і дослідник і респондент – чоловіки), тоді як практика свідчить про значне переважання жінок по обидва боки диктофона (принаймні в Україні). В усній історії, яка, з одного боку, від самих своїх початків переслідувала емансипаційну мету (надати голос маргінальним соціальним групам, представити в історичному наративі досвід дискримінованих верств і т.п.) та, з іншого, значною мірою завдячує постановкою важливих методологічних проблем дослідницям-феміністкам, віддавна існує практика „нейтралізації” роду іменників (через переформулювання речень чи використання множини), або ж за допомогою подвійного чи почергового вживання жіночого та чоловічого роду (він/вона, дослідник/дослідниця, оповідач/ка і т.п.). Видається, подібний досвід, хоча ще не дуже звичний для пост-радянської гуманітаристики, слід перейняти. Це допоможе зробити жінок більш „видимими” в новітній українській історіографії, зважаючи на значний власне жіночий внесок у творення Історії.

З огляду на практичну спрямованість видання, було б вкрай доречно і корисно у додатках подати коротку бібліографію ключових праць усної історії, а також перелік основних Інтернет ресурсів, де опубліковано вже існуючі методичні рекомендації щодо підготовки та проведення усно історичного дослідження⁶. Крім того, зважаючи на незначну кількість власне українських видань з усної історії та закордонних праць доступними мовами (насамперед російською), за умови складності отримання інформації про них, було б дуже корисно окремо подати такий перелік. В сумі, це дозволило б читачеві не лише краще зорієнтуватися у новій для нього/неї ділянці та надалі працювати над поглибленням своїх знань з теорії та методології усної історії, але й самостійно шукати корисні поради та настанови у досвіді колег із Заходу чи пострадянських теренів, знайти відповіді на ті численні практичні запитання, які, зі зрозумілих причин, не могли бути розкриті у даній публікації.

Науково-методична розробка Г. Грінченко є однією з перших в Україні спроб систематичного викладу практичних рекомендацій з організації та проведення дослідження у форматі усної історії. У ній представлено найновіші, теоретично-обґрунтовані й апробовані в Україні та за кордоном розробки й практичні настанови, що дозволяють правильно спланувати та реалізувати емпіричний етап дослідження. Попри викладені критичні зауваження, дана робота має незаперечну науково-освітню цінність, є новаторською за своєю суттю, у ній вдало поєд-

нано авторські досвід та бачення викладених проблем і сучасні здобутки світової науки у ділянці усної історії. Загалом, праця надає цілісне і систематичне уявлення про практику усноісторичних студій та забезпечує базовим методичним інструментарієм, необхідним для здійснення польового дослідження.

¹ Багато з них доступні в Інтернет на сторінках осередків усно-історичних досліджень, як от наприклад: *Truesdell, Barbara*. Oral History Techniques: How to Organize and Conduct Oral History Interviews // Indiana University, Center for the Study of History and Memory <http://www.indiana.edu/~cshmt/techniques.html>; *Moyer, Judith*. Step-by-Step Guide to Oral History (1993, revised 1999) // http://dohistory.org/on_your_own_toolkit/; Oral History Workshop on the Web // Baylor University Institute for Oral History http://www.baylor.edu/oral_history/index.php?id=24163; *Dale E. Treleven*. Introduction to Oral History // ULCA Oral History Program <http://www.library.ucla.edu/libraries/special/ohp/ohpintro.htm>; Interviewing and Interview Processing <http://www.columbia.edu/cu/lweb/indiv/oral/interviewing.html>; *Valerie Raleigh Yow*. Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists (1994) http://www.amazon.com/exec/obidos/ASIN/0803955790/qid=986842672/sr=1-1/ref=sc_b_2/103-6674804-8443045

² Зокрема, існує низка публікацій монографічного характеру, де усі деталі планування, організації та проведення усно-історичного дослідження описані дуже докладно і ґрунтовно: *Donald Ritchie*. Doing Oral History. New York, 1995; *Valerie Raleigh Yow*. Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists. Thousand Oaks, 1994; *Edward D. Ives*. The Tape-Recorded Interview: A Manual for Field Workers in Folklore and Oral History. Knoxville, TN, 1980; *Stephen E. Everett*. Oral history techniques and procedures. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1992.

³ Про порівняльний аналіз обох ролей див.: *Rosenthal, Gabriele*. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling // Qualitative Inquiry. – 2003. – № 9. – P. 915–933.

⁴ Див., наприклад: *Ward Alan*. Is your oral history legal and ethical? // Oral History Society, UK <http://www.ohs.org.uk/ethics/>; Oral History Evaluation Guidelines // Oral History Association. Pamphlet Number 3. Adopted 1989, Revised Sept. 2000 http://omega.dickinson.edu/organizations/oha/pub_eg.html

⁵ Окрім згаданих у методичній розробці публікацій, можна також скористатися таким виданням: Style Guide: A Quick Guide for Editing Oral Memoirs. Baylor University Institute for Oral History, 2005 http://www.baylor.edu/oral_history/

⁶ Це широко практикується у виданнях такого типу. Див., наприклад: Putting together an oral history project: overall guidelines. Minnesota Historical Society, Oral History Office. Minnesota, 2001. – 24 p.; *Stephen E. Everett*. Oral history techniques and procedures. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1992; *Dale E. Treleven*. Introduction to Oral History // ULCA Oral History Program <http://www.library.ucla.edu/libraries/special/ohp/ohpintro.htm>